

ВИНИКНЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЕКСТРЕМІЗМУ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПРИЧИН

*Богдан Петренко,
здобувач Інституту історії і політики
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

Статтю присвячено критичному осмисленню сучасних наукових підходів до визначення причин формування політичного екстремізму. Автор позиціонує, аналізує та класифікує основні причини виникнення цього явища, виходячи як з розуміння його визначення, так і з політичної практики його впровадження.

Ключові слова: *політичний екстремізм, легітимність, бінарне світосприйняття.*

The article contains an attempt of critical understanding of modern scientific approaches to determining the factors of political extremism. The author examines this issue based on positioning, analyzing and classifying the reasons of this phenomenon, arising from understanding of its definition and political practice of its implementation.

Keywords: *political extremism, legitimacy, binary worldview.*

Політичний екстремізм розуміється як схильність до крайніх дій та ідей. На практиці його основні форми реалізації (метод і ідея) властиві будь-якій політичній системі: адже навіть у тоталітарних режимах спостерігається певна різноманітність проявів політичної поведінки, а відповідно – найбільш віддалені від прийнятних моделей логічно вважатимуться крайніми, тобто екстремістськими. Тому мета цієї роботи – виявити не стільки причини виникнення, скільки причини ескалації політичного екстремізму.

Проблема дослідження зазначеної теми полягає в тому, що лінійна залежність між конкретними причинами та проявами екстремізму неоднозначна. Навіть в один і той же період причини екстремізму по-різному сприймаються дослідниками. Якщо взяти вітчизняні умови, то, наприклад, С. Телешун вказує, що умови для існування політичного екстремізму в Україні вже склались. Водночас В. Фесенко стверджує про відсутність масштабного і явно вираженого замовлення на подібну політичну діяльність [1].

Вітчизняні та зарубіжні дослідники шукають причини політичного екстремізму в соціально-економічних чи політичних процесах і явищах. «До чинників, які породжують екстремізм у суспільстві, – пише В. Шахов, – належать: соціально-економічні кризи, деформації політичних структур, падіння життєвого рівня значної частини населення, придушення владою опозиції та інакомислення, національне пригнічення, амбіції лідерів політичних партій та соціальних груп та ін» [2, с. 181]. М. Брюкнер та Х. П. Грюнер вважають, що існує певна залежність від економічних чинників: одновідсоткове зниження економічного розвитку призводить до одновідсоткового збільшення підтримки крайніх правих та націоналістичних партій [3].

Однак, як показує практика, навіть одночасний вплив соціально-економічних та політичних чинників не призводить до автоматичної ескалації політичного екстремізму. «І в публіцистиці, і в науковій літературі, – вказує Е. Паїн, – поширені спроби напряму зв'язати зростання політичного екстремізму з бідністю, соціальним неблагополуччям і низьким культурним рівнем окремих регіональних, етнічних чи релігійних груп. Але ні історичні приклади, ні спеціальні дослідження не підтверджують подібних пропозицій» [4, с. 84]. В Україні названі чинники були постійно присутні в суспільному житті, однак не призвели до посилення політичного екстремізму. Соціальні, економічні та політичні кризи не завжди спричиняють екстремістську поведінку. Тому ці складові не завжди є

ключовими у виникненні екстремізму, вони можуть передувати формуванню екстремістської поведінки, однак не обов'язково бути чинниками його виникнення.

Важливу роль у формуванні екстремістських проявів має так званий політико-психологічний компонент. Як вказує Т. Гарр, «саме люди – з усіма їх різноманітними ідеями, бажаннями і переконаннями – повинні бути центром аналізу конфлікту» [5, с. 31]. Таку ж думку, але з необхідністю врахування соціальних передумов висловлював і лорд Актон. «Хоча пригнічення, – писав він, – може знову й знову викликати люті спалахи насилля... воно не спроможне сформувати надійної мети і намітити шляхи оновлення, якщо усвідомлення існуючого зла ще не об'єдналось з новим уявленням про щастя» [6, с. 26]. Узагальнює таку позицію Е. Паїн, роблячи висновок про те, що «самі по собі інерційні процеси спроможні лише створити передумови для екстремізму. Перетворення його в ідеологію і політичну практику – це завжди справа рук людей і груп» [4, с. 88]. Таким чином, дослідження вказують на значно складніший механізм екстремізмоторення, ніж простий причинно-наслідковий зв'язок між певними складовими суспільно-політичного життя.

Вчені намагаються акцентувати увагу на багатогранності причин ескалації політичного екстремізму. Так, В. Куракса виокремлює декілька типів чинників для виникнення екстремізму: «Перший – це гальмування руху суспільства назустріч інтересам соціально обділених суспільних страт чи їх ігнорування... У другому випадку це можливо тоді, коли суспільної дестабілізації бажають впливові внутрішні політико-економічні кола... Можливий також третій варіант, спричинений провокуванням соціальної нестабільності й екстремізму із зовнішнього оточення національного соціуму за відсутності адекватної протидії його проявам на державному та суспільному рівні» [7, с. 49].

Оскільки складно позиціонувати причини ескалації політичного екстремізму, науковці намагаються систематизувати їх шляхом широкого узагальнення. Так, Т. Данько приходиться до думки, що будь-яка різниця між людьми, за тих чи інших умов, може стати причиною конфліктів між ними [8, с. 33].

Але соціальні проблеми спричиняють диференціацію перманентного характеру. Тому різниця між людьми не може розглядатись як причина екстремізму, а як наслідок самоорганізації соціуму, що веде до заснування інституту держави. Інституту, який за твердження Т. Гоббса, мав зупинити війну всіх проти всіх. «Доки люди живуть без загальної влади, яка б тримала їх усіх у страху, – писав вчений, – вони перебувають у тому стані, який називається війною, і саме війною всіх проти всіх» [9, с. 95]. Цей висновок вченого дає підстави стверджувати, що втрата влади може призвести до дерегуляції управління суспільством та сформуванню підстави соціально-політичних конфліктів.

Єдиний шлях до втрати владних повноважень у суспільстві – це втрата його носієм легітимності, тобто, як стверджував Т. Парсонс, спроможності влади виконувати роль узагальненого засобу мобілізації зобов'язань на користь колективного функціонування [10, с. 102]. За таких обставин, не важливо, яким шляхом була втрачена легітимність – повним поваленням діючої еліти шляхом її усунення від державних справ чи втратою нею морального обґрунтування представляти інтереси суспільства.

Втрата легітимності державної влади, як один з ключових чинників виникнення політичного екстремізму, дає можливість пояснити, чому це явище набуло поширення в суспільствах, які оголосили демократичні цінності своїми орієнтирами. Саме за демократії, як стверджує М. Вебер, відбувається раціонально-легальне обґрунтування легітимності державної влади [11]. За демократичних політичних режимів втрата спроможності представляти інтереси всього народу є втратою ділової компетенції державної влади з одного боку і раціональним обґрунтуванням для екстремізму з іншого, як дій, спрямованих на реалізацію саме тих проголошених прав, що неспроможна вирішити політична еліта.

Явище політичного екстремізму, пише Е. Паїн «особливо помітне в суспільствах, що вступили на шлях трансформації, і таких, що концентруються в маргінальних прошарках

суспільства» [4, с. 84]. Соціально-економічні проблеми таких періодів ускладнюються і конфліктами поколінь. Як пише І. Сенін, «вибух екстремізму, що відбувається зараз, обумовлений ламанням стереотипів, які склалися століттями і освячувались культурно» [12, с. 79].

У періоди змін активізується чинник розшарування суспільства, коли розрив між багатими і бідними різко зростає, формуючи негативне ставлення однієї групи до іншої. А швидке і багато в чому раціонально необґрунтоване збагачення окремих членів суспільства призводить і до поширення в суспільстві настроїв фрустрації, що відтак призводять до політичного і правового нігілізму, а відповідно – відчуження політичної практики від прийнятних моделей поведінки.

Важливим в ескалації проявів екстремізму вважається поширення в суспільстві «чорно-білого» (бінарного) світосприйняття [13]. Ця ознака більшою мірою прийнятна для позиціонування екстремістів в умовах компромісної демократії, тоді як в авторитарних суспільствах, як правило сформованих на засадах перманентності зовнішньої загрози, бінарне світосприйняття є нормою, а відповідно – не може містити в собі ознак екстремізму з точки зору учасників цієї політичної системи (наприклад, СРСР, нацистська Німеччина, певні ознаки бінарного світосприйняття поширені в Росії). Властиве чорно-біле світосприйняття і сьогорнішньому так званому західному демократичному світові у ставленні не лише до політичних екстремістів, а й до «потенційних носіїв екстремізму» – ісламістів, комуністів, націоналістів тощо.

Тим не менше, якщо бінарне світосприйняття спостерігається в окремих групах, у частинах цілого (наприклад, в одній політичній системі), то його можна вважати причиною ескалації екстремізму, оскільки таке світосприйняття заперечує право іншої частини цілого на власну позицію та легітимізує використання всіх методів для доведення власної правоти. Л. Баєва зазначає, що «формування настанови на агресію щодо іншого відбувається в тому випадку, коли людина звикла некритично ставитись до своїх поглядів і вчинків та вважає себе незрівнянно вищою за інших» [14, с. 22-23].

У цілому, зауважимо, що для перехідних періодів властиві завищені очікування від змін, які через неспроможність оперативного впровадження поставлених цілей призводять до незадоволення дійсністю, а відповідно – фрустрації. «Відчуження, яке супроводжує вихід з фрустрації, часто призводить до заперечення ідей, думок, які розділяє суспільна свідомість, прийнятих суспільних норм і проявляється в індивідуальній і груповій свідомості як нігілізм» [15, с. 39]. В свою чергу, нігілізм, як заперечення усталених норм, принципів, законів, є передумовою для поведінки чи поглядів, які виходять за рамки прийнятних у суспільстві.

Т. Гарр, досліджуючи питання зв'язку фрустрації і насилля, сформулював певну залежність, за якою «чим сильніша фрустрація, тим більша величина агресії, яка спрямована на джерело фрустрації» [5, с. 47]. Видається, що така пряма залежність дещо примітивізує причини ескалації екстремізму, однак необхідно врахувати й те, як пише Л. Баєва, що «негативні стереотипи і швидше засвоюються і важче піддаються змінам... на психологічному рівні агресія, інтолерантність доступніша для розуміння, ніж миролюбне ставлення, толерантність» [14, с. 23].

Однією з вагомих особливостей політичної культури, які можуть впливати на екстремістську поведінку, є ставлення більшості громадян до самої держави. Багато в чому це перекликається зі згаданим вище чинником легітимності, але йдеться вже не про ставлення громадської думки до державної еліти, а про сприйняття держави як інституту. Так, у суспільствах, що тяжіють до лібералізму, політична культура громадянського суспільства, а в тих, що тяжіють до тоталітаризму, – етатистська. Політична культура громадянського суспільства, виходячи з концепцій Ф. Гайека, Дж. Ролза, Е. Арато і Дж. Коген, Ю. Габермаса, Е. Гелнера, обумовлюється «спонтанним волевиявленням індивідів, які діють незалежно від... доктрини “всезагального блага” чи культурних передумов єдності. Основою тут стає прийняття універсальної спроможності розуму... до

раціональної чи консенсусної комунікації, компромісу, толеранції і миру. Загальною метою такого суспільства є... створення умов для якомога повнішого задоволення спонтанних потреб кожного індивіда» [16].

Етатистська політична культура, як пише Н. Семке, виправдовує необхідність «активного втручання держави в економічне, політичне, соціальне і духовне життя суспільства, виходячи з ідентифікації держави як всезагальної цінності, вищого результату й мети суспільного розвитку» [2, с. 186]. В. Щекотіхін виокремив такі особливості етатизму, які важливі для нашого дослідження, – патерналізм і необхідність активного впливу держави на всі сфери суспільного буття, оскільки в суспільства відсутні спроможності до справедливого самоуправління [17, с. 115].

Аналіз обох типів політичної культури надає підстави для висновку, що в умовах політичної культури громадянського суспільства, яке немає доцентрових тенденцій у вигляді «загального блага», тяжіння до проявів екстремізму буде вищим, ніж в умовах статичної культури, яка виправдовує діяльність держави, як інструмента досягнення суспільного блага і таким чином сприяє легітимації відповідного апарату і типу управління.

Однак вагомим у дослідженні ролі політичної культури є те, що сама по собі вона не може бути підставою для екстремізму. Адже її складові, як правило, і формують прийнятні цьому ж суспільству моделі поведінки, інститути, ідеї. Проблема полягає в іншому – у втисненні політичної культури в несприятливі для неї умови.

Саме на таких обставинах, як чиннику формування політичного екстремізму, наголошується в дослідженнях низки вчених. Так, Е. Паїн називає «певні дисгармонійні, незавершені історичні процеси» [4, с. 85] основною причиною формування політичного екстремізму. Під ними він розуміє зміну форми держави чи/та економічної системи, урбанізацію та інші докорінні зміни, проведені в короткі терміни, тобто процеси, які сприяють формуванню широких маргінальних прошарків. Ми можемо продовжити цю думку і вказати на те, що не стільки самі маргінали є носіями екстремізму, скільки те, що вони є опосередкованим, але очікуваним продуктом несприятливих для суспільної свідомості умов життєдіяльності.

К. Круглова, аналізуючи причини виникнення екстремізму, зауважує, що «живильним середовищем для екстремізму є така ситуація, коли в процесі розвитку суспільної та особистої емансипації зовнішнє звільнення випереджає внутрішнє» [18, с. 94]. Х. Ортега-і-Гасет, досліджуючи це питання в загальносвітовому масштабі, писав, що зростання в ХХ столітті негативної і деструктивної активності чітко пов'язане з тим, що маси, не маючи належного рівня культури, вийшли на авансцену історії [19].

Виходячи з цього, можна зробити наступні висновки. По-перше, політичний екстремізм, будучи багатограним явищем, не є автоматичним наслідком якоїсь конкретної причини. Більше того, не можна зводити причини ескалації екстремізму виключно до політичних, соціальних, економічних чи інших кризових ситуацій у суспільстві. Екстремізм породжується комплексом причин, які формуються в різних сферах людського буття.

По-друге, однією з найважливіших підстав для ескалації політичного екстремізму є втрата державною елітою своєї легітимності. Відцентрові тенденції, що супроводжують це явище, є не лише базисом для екстремістської діяльності, а й вагомими чинником подальшої ескалації її проявів.

По-третє, механізм ескалації політичного екстремізму передбачає, що конкретне суспільство переміщено в умови, які не відповідають наявному типу політичної культури. За таких обставин не мають значення конкретні умови – важливішим є розуміння їх відмінності. Отже, обмеження чи розширення можливостей суспільства порівняно з його традиційною політичною культурою однаковою мірою впливають на ескалацію екстремізму.

І останнє – розвитку політичного екстремізму в умовах проголошених демократичних та ліберальних цінностей сприяє бінарне світосприйняття, яке полягає у повному відкиданні будь-яких аргументів суперника не через їх значимість, а через його схильність до тих чи інших поглядів, а також у неверифікованій підтримці всіх політичних дій «своїх» лідерів чи політичних сил.

1. Телешун С. Чи існує замовлення на політичний екстремізм в Україні / С. Телешун, В. Фесенко // День. – 2001. – 7 липня. – № 118. – С. 4. 2. Політологічний енциклопедичний словник / [упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – К.: Генеза, 2004. – 736 с. 3. Вгьскнер М. The OECD's growth prospects and political extremism / Markus Вгьскнер, Hans Peter Gьскнер [Електронний ресурс] // VOX. – 2010. – 16 May. – Режим доступу: <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/5047>. 4. Паин Э. А. О роли формальных и неформальных институтов в эскалации экстремизма и терроризма / Куда идет Россия: Материалы международного симпозиума, (Москва. 18-19 января 2002 г.). – М., 2002. – С. 81-94. 5. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Тед Р. Гарр. – СПб: Питер, 2004. – 464 с. 6. Актон, Дж. Принцип национального опеределения / лорд Джон Актон // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. [пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского]. – М.: Праксис, 2002. – С. 26-51. 7. Куракса В. Інституціональна роль НДО в запобіганні та протидії екстремізму / В'ячеслав Куракса // Правий екстремізм і толерантність: з досвіду України та Німеччини / Фонд ім. Фредріха Еберта. – К.: Заповіт, 2008 –С. 48-52. 8. Данько Т. Соціокультурні витоки екстремізму / Тарас Данько // Правий екстремізм і толерантність: з досвіду України та Німеччини / Фонд ім. Фредріха Еберта. – К.: Заповіт, 2008 – с. 33 (с. 33-35). 9. Гоббс Т. Сочинения: в двух томах / Томас Гоббс. – М.: Мысль, 1989: Т. 1. – М., 1989. – 623 с. 10. Парсонс Т. Общий обзор / Толкотт Парсонс // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. – М.: Прогресс, 1972. – С. 360–378. 11. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер / [пер. з нім. О. Погорілий]. – К.: Основи, 1998. – 534 с. 12. Сенин И. Н. Экстремизм: понятие и виды / И. Н. Сенин // Инновационное образование и экономика. – 2008. – № 2. – С. 78-81. 13. Антонян Ю. М. Терроризм: Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю. М. Антонян. – М.: Щит-М, 1998. – 306 с. 14. Баева Л. В. Экстремизм: природа и формы проявления / Л. В. Баева // Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2008. – № 3. – С. 21-25. 15. Зубок Ю. А. Молодежный экстремизм. Сущность и особенности проявления / Ю. А. Зубок, В. И. Чупров // Социологические исследования. – 2008. – № 5. – С. 37-47. 16. Карась А. Громадянське суспільство в аспекті дискурсивно-етичних практик: український контекст / Анатолій Карась [Електронний ресурс] // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2006. – Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/cxid/8gromsus.doc>. 17. Щекотихин В. Н. Этатизм и его роль в укреплении современной государственности: зарубежный опыт и российские тенденции / В. Н. Щекотихин // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 4: История. Регионоведение. Международные отношения. – 2008. – № 1. – С. 115-122. 18. Круглова Е. В. К вопросу о социально-психологической природе правового экстремизма (на примере современной Великобритании) / Е. В. Круглова // Вестник Российского университета дружбы народов. – Сер.: Политология. – 2003. – № 4. – С. 94 (93-99). 19. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас / Ортега-і-Гасет Хосе // Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – С. 15-139.